

ЗА ПЪТЕПИСИТЕ НА АНТОН СТРАШИМИРОВ

КАТЯ БЪКЛОВА

Антон Страшимиров пътува всички периоди от живота си. Воден от неспокоен дух и любознателна жажда, той твърде рано е принуден да търси препитание в Добруджа и Русе. „Още в ранни години — спомня си писателят, хлапак 15-годишен, бях предприел с другар голямо пътуване из България: 20 денонощия! Маршрут: Варна — Бургас — Айтос... Габрово... Шумен... Варна.“ След всеки пореден скандал с местните власти младият даскал Тончо — неудобен, буен и непокорен, се установява в друго село, за да го напусне не след дълго. За четири години променя шест села из Бургаско и Варненско, за кратко се установява във Видин и Казанлък. Доброволецът Големан върви по пътищата на Балканската война, а през Първата световна кореспондентът на Главната квартира Страшимиров обикаля Беломорието. И до последните си години зрелият творец „странствува“ из България, за да изнася „сказки“, да просвещава, да обяснява, да насочва... Всички тези разнородни и като характер, и като цел пътувания (нека прибавим към тях и двукратното пребиваване в Швейцария — на учение и в изгнание) имат нещо, което ги обединява. Те съчетават вродено неспокойствие, постоянна жажда за промяна и ненавист към застоя със свободолубие и волност (пътуването създава илюзия за свобода); остра нужда за насъщния с ненаситна любознателност, с траен интерес към народа като генезис, история, бит, бъдеще и с желание да се служи на този народ — безрезервно и всеотдайно — докрай да се изпълни граждански и патриотичен дълг.

След като познаваме тези моменти от биографията на Страшимиров, би могъл даже да ни учуди фактът, че в неговото идейно и жанрово разнообразие и голямо по обем творчество пътеписът все пак заема сравнително скромно място. Нещо повече. За мнозина пътеписните му творби се губят сред многобройни страници белетристика, драми, народопсихологически съчинения, публицистика. Освен това приживе Страшимиров не издава пътеписите си, писани до войните, в отделна книга¹, въпреки че един от първите му пътеписни откъси „Анхиало“ е придружен с бележката, че е „откъслек от готова за печат книга „Български черноморски бряг“².

И така Страшимировите пътеписи от началото на века, които бележат до голяма степен и най-високите му художествени постижения в жанра, остават

¹ Книгите „Война и освобождение“ (1916), „Червени страници“ (1917), „В южните земи“ (1918) са писани в друг период от живота на писателя и съответно имат други идейно-естетически особености. Те не са предмет на тази статия.

² Сп. „Ученическа беседа“, 1901, кн. 2.

разхвърляни из вестници и списания. (Голяма част от тях са включени в т. VII на Съчинения, 1963.) Тези творби не са толкова малко: цикълът с общо заглавие „Български черноморски бряг“, отпечатан през 1901—1902 г. в поредни броеве на сп. „Наш живот“, съставен от уводна част и осем „глави“, тематично и идейно свързани, но композиционно обособени и със самостоятелни заглавия; „Белградчик“ („Демократически преглед“, 1902); „На върха и на дъното“ („Ден“, 1905) и някои по-дребни „пътни бележки“ („Белград“, „В Великуту“, „В Габрово“, „Над земята и под земята“, „Един южен кът“, „Един зимен излет“ и др.), пръснати в „Ден“, „Нова балканска трибуна“, „Културно единство“, „Наблюдател“ през 1909—1911 г. Те са напълно достатъчни, за да говорим за облика на пътеписеца Антон Страшимиров още в началото на века, за негово определено място в развитието на жанра през периода. А тези творби заслужават днес нашето внимание и защото помагат да се открие по-отчетливо неспокойният, поначало труден за улавяне, недисциплиниран силует на човека и писателя Страшимиров — една от най-сложните и интересни фигури в новата ни литература.

Като автор на пътеписи А. Страшимиров хронологично следва богатата пътеписна традиция на Вазов (през 80-те и 90-те години Вазов вече е създал „Един кът от Стара планина“, „Великата Рилска пустиня“, „В недрата на Родопите“, „Розовата долина и Тунджа“ и ред други по-кратки пътеписи) и Алеко Константинов („До Чикаго и назад“ и пътеписите за България). От друга страна, неговата ярка творческа индивидуалност внася в жанра една неспокойна, заредена със социални национални проблеми атмосфера, навлиза с нови идейно-тематични насоки и стилови особености.

Пътеписът се оказва много благодатен за твореца Страшимиров, много близък и свойствен на творческата му натура не само с оглед сюжетно-тематичното многообразие, което предлага неговият неспокоен, подвижен живот, но и с възможността, която този жанр дава за пряка лична изява на мисли, емоции, настроения, пристрастия — нестеснявани от ограничения на сюжетно-фабулна и композиционна структура. Цялото Страшимирово творчество нагледно показва колко трудно, даже невъзможно е за писателя да остане скрит зад фабула и герои, да се придържа строго към предварителна композиционна схема, да не се намесва в изображението с лично отношение и коментар. Неговият авторов глас твърде често заглушава гласа на героите му. И ето, пътеписът предлага възможност неприкрито да се отстояват позиции, да се излагат възгледи и да се воюва за тях дори да се разчистват лични сметки с противници, които никога не са липсвали на острия, „чепат“ Страшимиров характер. Тук свободно, без опасност да се наруши жанровата чистота, ще се срещнат публицистичният нерв на гражданина и общественика с въображението на художника; фактологията, поднесена от географа и народоведа, с въннения на есеиста. И в резултат се откроява зримо социалната действителност — неспокойна, бурна, драматична, пресъздадена от един темпераментен автор. Защото Страшимировите пътеписи отразяват нетрайните настроения, откритите пристрастия, борбения дух на автора си, но и проблемите и конфликтите на съвременния му национален и социален живот. И, стествено се вписват в панорамата на неговото естетически и жанрово разнородно творчество, като затвърдяват, допълват и обогатяват специфични негови черти.

Изследователите на Страшимиров с основание сочат два периода от живота му, в които той проявява изключителна обществена активност и достига върхови моменти на достойно гражданско поведение³. Първият е в началото на века (1901—1905), изразен в дейността му като народен представител и преди

³ Вж. Правчанов, С. Неуморният обвинител. С., 1975.

всичко в борбата, която води срещу личния режим на Фердинанд, довела до емигрирането му в Швейцария, а вторият — по време на Септемврийското въстание от 1923 г. и последващия терор от 1924 и 1925 г. Знаменателно е, че именно споменатият първи период съвпада с началото на Страшимировото пътеписно творчество и с ред негови постижения в тази област. В първите години на века, т. е. когато писателят най-пряко се е „забъркал“ в политиката, впуснал се е в „най-дълбокото“ на партийните борби, са и рождените дати на „Български черноморски бряг“, „Белоградчик“, „На върха и на дъното“.

През 1902 г., след редица колебания и съмнения, Страшимиров се съгласява („Съгласявам се, майка му стара!“ — пише на „шефа“ си Найчо Цанов) да бъде издигната кандидатурата му в листата на новообразуваната Радикалдемократическата партия за народен представител от Видинска околия. Даже признава, че е готов да се откъсне от литературата и да се отдаде цялостно на политика, тъй като искрено вярва в този момент, че само неговата партия „ще тури край на люшканията и хаоса, защото е единичният израз на съвременните нужди на българския народ.“ С характерната за него пристрастност и безрезервна отдаденост на делото, което го вълнува, и на каузата, която защитава, „запален от глыва до пети“, той участва в изготвяне на партийната програма, мечтае да очисти партията, да я постави на „принципиална и програмна нога“. И писмата му до Найчо Цанов неизменно завършват с бойките, „партийни“ призови: „Поздравй демокрацията“, „Да живее свободата!“, „Поздрав на цял демократически свят!“⁴

Днес е ясно, че в случая Страшимиров споделя познатите утопии на честния интелгент-демократ, който вижда в поредната дребнобуржоазна политическа комбинация залог за социално преустройство. Но в случая тези партийни пристрастия, при цялата им нетрайност, ни интересуват именно като връхна проява на гражданска активност. Трябва да припомним и постоянната ангажираност на Страшимиров към македонското движение на страната на левията в борба срещу върховистите. Като депутат той неведнъж в Народното събрание защитава каузата на ВМРО, отправя запитване относно незаконоността на Върховния македонски комитет и т. н. Убийството на кумира му Гоце Делчев (1903), за когото пише развълнуван некролог, както и разгромът на Илинденското въстание дооформят неговите открито опозиционни, антидинастични настроения в началото на века, изострят огорчението от съществуващия ред, довеждат до яростна война срещу самата особа — Фердинанд. От 1903 г. до емигрирането му в Швейцария (началото на 1905 г.) Страшимиров пише в „Ден“ пламенни, остри, нерядко унищожителни статии-памфлети, които се нареждат сред върховете на нашата публицистика. („По отговора на Тронната реч“, „Малко патриотизъм“, „Хай, народе беден“ и др.). За „ботевското“ жилище на тази публицистика говори Минко Николов, като категорично определя Страшимировата атака срещу Фердинанд като „един от най-светлите епизоди в историята на съпротивлението, което българската демократична литература е оказвала на един угнетителен кастово-династичен режим“⁵. Публицистът е рязък, остър, груб, понякога драстичен спрямо чужденеца-княз — „гносливец в корона, упоен от човешка кръв...“, който се гаври с всичко, що е „наша гордост, вяра...“ Засегнат в най-свети национални и човешки чувства, той открито призовава: „Хай, народе беден, стани, народ поробен!“, и подобно на своя предшественик Алеко Константинов, който препоръча газетното тенеке за опашката на ябанджията („Миш-маш“), на свой ред напомни за „паметните български дрянови тояги“.

⁴ Писма на А. Страшимиров до Н. Цанов. — Лит. мисъл, 1962, кн. 6.

⁵ Николов, М. Антон Страшимиров. Монографичен очерк. С., 1965, с. 20.

Тези факти очертават ясно идейната атмосфера, в която се появяват Страшимировите пътеписи. Това, че раждането на пътеписеца съпътствува неговата активна публицистична дейност и обществена практика, разбира се, не е просто хронологично съвпадение, а естествен резултат от постоянната, здрава връзка между твореца и социално мислещия гражданин, характерна за цялото Страшимирово творчество. То разкрива недвусмислено ония подтици, които насочват към жанра, говори и за това, че трябва да приемем неговите пътеписи не само и не толкова като пряка последица от конкретно пътуване и наблюдение на определен природен кът, а като израз на отстоявана гражданска позиция, като реакция на политически събития, отношение към социални явления, знак за психологически състояния. Така ред техни особености — социална ангажираност, категорично изразени политически пристрастия, остра критична насоченост — ще потърсим „закодирани“ още в обстановката на тяхното създаване, както и в творческата им история.

Страшимиров продължава публицистичната линия в българския пътепис, който в най-добрите си образци от Възраждането насам никога не е бил съзерцателно-описателен, откъснат от обществения проблеми. И за Вазов, и за Алеко съприкосновението с природата предизвиква наред с естетическите и граждански вълнения, напомня моменти от националната история, буди социални асоциации, зове към обществен дълг. В техните пътеписи любителят на природната красота е винаги редом, а на моменти и *пред* възпитателя и пропагандатора на граждански начала, нравствени добродетели, национално съзнание.

Въпросът за връзката на Страшимировия пътепис с предходниците естествено се налага, щом пристъпим към творби като „Български черноморски бряг“ и „На върха и на дъното“. Изходната позиция на писателя, неговата гледна точка спрямо природата ни среща с добре познатата съпоставка, по-точно опозиция природа—общество. Опозиция, при която безспорни предимства получава природата. Нейната близост пречиства, „осветлява“, означава докосване до неопетнени извори, спасява от морална поквара; а опознаването ѝ е сигурен път към душевно облагородяване. Това отношение, типично за следосвобожденската ни литература, е породено от стъписването пред социалната действителност, от неудовлетворението, даже тоталното разочарование от нея, което води до осъзнато или спонтанно дирене на други, извънсоциални устои на личността сред заобикалящия я, често несправедлив и враждебен свят „Помолил бих злите си врагове — пише Страшимиров — да прекарат поне една летна нощ на тоя остров (Св. Анастасия), липсвала би за дълго омразата от душите им.“ „Не, прежалил бих години столичен живот за едно самотно утро тук“ — заявява той сред странджанските гори. За него морето е средство за морален отход от клюки, доносничества и пълзения, от „самоубийството на малки и големи канцеларии, в тия малки и големи палати, които са ви превърнали в йезуитстващи маймуни“. Писателят плътно се приближава до позицията на Вазов, който мечтае „да станем по-добри и по-шастливи сред природата“, да избягаме от болната цивилизация, която уморява и опошлява човешкия дух и който противопоставя природното величие на „човешкото пигмейство и интригите на шапкосвалачите“. Сред природата народният поет се пречиства от плесента на живота или от калта му подобно на Алеко, който в известната си „Покана“, както и в пътеписите си призова „разкисналите и преждевременно сбабените вечни посетители на кафенетата да излязат от тях, от пращните улици, да напуснат жаждата за злато, за власт, за първенство и на височина 2500 м да изпитат едно истинско, чисто наслаждение“, да станат „по-добри, по-здрави, по-уравновесени, по-жизнерадостни“.

Но наред с това, станало вече традиционно отношение към природата, Страшимиров внася чрез пътеписите си и типично свои моменти, които налагат нови акценти, оформят характерния идейно-емоционален облик на творбите. Тези моменти засягат преди всичко статута на авторската личност, субективното писателско присъствие. И Вазовото възторжено-пантеистично преклонение пред родната природа като част от народното битие, както и пропагандаторско-възпитателните идеи на Алеко, който сред природата търси съзидателни опори и градивни обществени начала, в техните пътеписи са дълбоко изстрадани, искрени, завладяващи. Но размислите, чувствата, вълненията им, публично изразени, не напускат гражданската сфера, остават свързани с националните и социалните въпроси. Вазов и Алеко Константинов дават израз на личното си отношение към природата, към националната история, към съвременността, но не и на интимните си преживявания; правят ни достойни своите граждански и човешки вълнения, но не си позволяват да решават пред нас личните си проблеми. А Страшимиров със свойствената си емоционална невъздържаност и дързост буквално нахлу в пътеписа със своето „Аз“, увлече ни в „светая светих“ на личните си вълнения и тревоги, направил ни свидетели на личната си житейска равностметка. Ако използваме израз на Минко Николов, че най-интересният герой на Страшимиров си остава самия той, то ще добавим, че в пътеписите му този герой като че ли се разкри най-свободно. Разкри се в минало и настояще, с младежки мечти и с разочарованията на зрелостта.

Страшимировите пътеписи винаги съдържат няколко темпорални пласта, в тях се наслагват спомени от минали пътувания по същите места със съответните душевни състояния и настроения, мечти и вълнения и настоящи мисли, страсти, огорчения. Така те добиват мемоарно-автобиографичен характер, отразяват моменти от душевната и духовната еволюция на своя автор. А това освен всичко друго е и още едно доказателство, че не са резултат само на едно конкретно пътуване, а израз на преживян личен опит, на впечатления и вълнения, натрупвани през различни години, т. е. че имат по-дълга предистория и по-дълбоки идейно-емоционални корени.

Повествованието в „Български черноморски бряг“ и „На върха и на дъното“ се движи между координатите „някога“ и „сега“, като „някога“, това е споменът за младежките блянове и мечти, устреми и неизбежни разочарования, които обединяват авторското поколение съидейници, а „сега“ ни среща със зрял човек, придобил социален опит, помъдрял, не толкова успокоен (това едва ли е възможно при Страшимировия темперамент), колкото изморен, резигниран, огорчен. И този човек често ще се отнесе трезво-критично към миналите си впечатления и настроения, достигнал вече до момента на една ранна идейна равностметка. „Стоях и спомнях безразсъдните дни на нашето ранно старяване: непоковарени бяхме, чисти, впечатлителни и буйни, но без внушена в душите ни ръководна нишка бяхме, та ни изринаха от училищата, още недоучки и ни попиляха по четири страни, за да превием „вирнати“ вратове, или да изпотрошим буйните си глави. . .“ Това съжителство на спомен с настояще, това налагане личността на пътеписеца с личните му човешки проблеми, което, както ще видим, може и да превии мярката, се оказва по същество показателно за Страшимировия нерв и темперамент, то отговаря на постоянното му желание за себеизява. Но в него своеобразно се проектират и характерни за литературата ни от началото на века тенденции — индивидуалистични тежнения, засилена субективност, интерес към психологическите „тайници“ на човека.

Страшимировото присъствие сред природата означава почти винаги и връщане към детството и младостта. То е не само облагорождаване чрез красотата, но и чрез светлия спомен. След видението от „някога“, когато на

морския бряг е бил обхванат от мечти „да опъне лъка и да прободe свраката“ (т. е. да извърши подвиг), след горчивото признание, че сега „главата му е натежала на раменете... сред безчислените надуты свраки под Витоша“ и е изгубил охота да стреля, се появява и надеждата в моралното въздействие на спомена: „По-добре да поживее в светлите си спомени! Те ще му възвърнат може би охотата да стреля пак надуты свраки и врани.“ Целият пътепис „Български черноморски бряг“ е изпълнен с отгласи от минали пребивавания на писателя по тези места като млад учител („три години безумен живот в тоя там потаен край“), със спомена за „две черни очи“, за младежки „поразин“: „Беше време, когато скромността ми трябваше да заобикаля всичките тия бла-та — през Русокастро, Трояново, че в Кайлии, — за да слеза в Бургас... Ех, то беше тогава...“ А наред със това — и със „свежите“ впечатления от пътуването „по избори“. Житейската равностетка, за която споменахме, постоянно придружава разказа и разширява социалнопсихологическите рамки на авторския образ, на места и със стремеж към по-широки социологични обобщения: „... безразсъдното онова пилеене на нецепена енергия при неопитна, неупътвана и самонадеяна младост! Разби туй и нервите, и здравата душа не само на едного в буйната и тъй силна наша генерация... Сега все по-често срещам прегърбени бащи, прошарени и клюмнали глави с помътнели очи... Впрочем не малцина срещам и с кървясали вратове...“ Сатиричните нотки в спомените на изпъдения учител („Тогаз се деляхме на честни и безчестни, а сега поумняваме и се делим на скопосни и нескопосни.“) се редуват с горчиви размисли на дълбоко разочарования, „на трезвомислещия“ за младостта, която освен здраво тяло и способност за любов е и „...нощни безумни блдения над загадките на живота, на човешките лутания, теглила, сълзи. Я, ради бога, да мълчим за такава младост. Кому е тя потрѣбвала?“

В „На върха и на дъното“ също се преплитат спомените на студента, посетил за пръв път страната, устремен „към върха и дъното на желанията“, с дълбоко разочарование при повторното посещение на „потърсилия отново съня си“, когато вместо салоните на изкуствата, науките, човешкия връх той намира „овехтели къщи“, а вместо подземното езеро — „плащано отходно място“.

Подобни моменти, многобройни в пътеписите, в които авторът проектира настроения и чувства върху конкретна действителност, потвърждават силната субективна струя в тях. Даже в кратките си пътни „бележки“ той не пропуска да посочи и минали посещения по същите места, както и разликата във възприятията си някога и сега. Така например във Велико Търново преди 20 години той, романтично настроен, е търсил Асеновата крепост и Трапезица, а сега солидният директор на театрална трупа се интересува от съвсем други, прозаични неща („Във великунту“).

Съзвучен с Вазовия зов „Идете в Рила да видите дивността и величието на природата! Качете се на Рила, за да видите колко е велика и хубава нашата България! Елате, елате, та погледайте! Елате да ѝ се радвате!“, с Алековите задъхани „покани“: „Господа, гледайте бе, гледайте хубости, гледайте чудеса!... Напред, момчета! Где са гордите гиганти? Под краката ни. Где е земният рай? Пред очите ни...“, Страшимиров на свой ред желае да увлече и други, за да опознаят родината. „Няма нищо по-безсмислено и по-жалко — твърди той — от това, да мислиш, че обичаш родните хубости и с възторга на екзалтиран младеж да ги познаваш само на карта.“ И ни приканва да проверим дали „тоя Каниц — човек през девета земя — не е дошъл тук, в Белоградчик, и ни е излъгал, и света, и нас?“ Но наред с вика за опознаване на природата („Пак бих рекъл на мало и голямо по цял свят: „Идете да видите!“) звучи типично страшимировското, бойко, войнствено: „Хайде, като възродени да го

превземем най-после туй наше море!" (к. м., К. Б.). Звучи по-целенасочено, по-преднамерено и подчертава активното, антисъзерцателно отношение към природата. Страшимиров е сред природата не само за да види, да се наслади и възхити, а — и това като че ли е по-важно — да овладее, да оползотвори, изучи (т. е. „превземе“).

Е. Каранфилов обръща внимание на това, че още първото Страшимирово детско странствуване по дългия маршрут от Варна през Балкана до Шумен е „едно планомерно и целенасочено осъществено пътуване, сякаш от тези ранни години изпълнява своя план за изучаване не само на географията на България, но и психиката на българина“⁶. И не е случайно, че чрез пътеписите си писателят ще предложи някои конструктивни решения от стопански характер — пресушаване блатата край Бургас, оползотворяване минералните айтоски води и солниците край Анхяло, курортното бъдеще на Емине и т. н.⁷

Антон Страшимиров влезе в пътеписната литература с една почти непознатата тема — Черноморието. Преди него българският пътепис обхваща предимно Стара планина, Рила, Родопите. (Самотни остават Вазовият кратък очерк „Един наш черноморски бисер“, 1901, пътните „бележки“ на Д. Уста-Генчов „Накрай Стара планина“, 1894). Корените на интереса му към морето трябва да потърси и още в биографията на родения във Варна и прекарал младите си години като учител в Странджанския край, по селата на Варненско и Бургаско, писател. Но трябва да видим в този интерес и един типичен страшимировски афинитет към всичко неоткрито, непознато; спонтанното желание да се върви по утъпкани пътища, пионерската страст, спътник на целия му живот. От друга страна, върху морски „терен“ намират благодатна почва етническо-народоведските му увлечения, зародили се пак във Варна — град със смесено гръцко-турско-гагаузко-българско население, в един дом, където, по собствените му думи, рядко се говори български, в една махала, изцяло гагаузка („тъмна република“), където турската власт не успява да се наложи над волните гагаузи и те ходят „с ножове на пояс, пият и вършат безумства... В това море от похристиянчени някога, но досущ непросветени кумани, се топяха като случайни капки български отпръски“ („Из детството“). Страшимиров докрай ще съхрани интерес към места с пъстър етнически състав, където по-ярко са изразени ред народоведски и етнически проблеми. Затова, „прескачайки“ в историята на едно селище, никога не пропуска — а това е нов момент в българския пътепис — да очертае психофизиологичните особености на населението му, да отбележи и етническия му състав. Така, както в белетристиката представя героите си с техния етнически произход. „Чисто българското село Св. Никола се намира до крепостта на гърцизма Созопол“ — пише той. Разчленява населението на Странджа на загорци, богойци, рупци със съответните разлики във външност, нрав, говор, и с отношенията помежду им. Не пропуска физическия образ на анхялчанки — красиви, „тънколитни, тънкоснаги, пернати като мрени рибки“ и на „дебелите, кръвени, едри анхялци“. И пряко свързва човешкият характер и начин на живот с ландшафта, със заобикалящата среда: жителите на Св. Влас говорят гръцки диалект с влашки примес и са навъсени и сурови като морето, защото са деца на морето; набожността на Месемврийци е естествено породена от близостта и зависимостта им от морето — стихия, която взема много жертви и затова „сред тия руини не ви остава друго, освен да примижите очи и да подирите небето за утеха...“, а този

⁶ Каранфилов, Е. Антон Страшимиров и душевността на българина. С., 1979, с. 7.

⁷ Показателно е, че след Страшимировите пътеписи за Черноморието здравната инспекция изпраща първите курортисти в Несебър, ускорява се пресушаването на бургаските блата и т. н. — Вж. Гунчов, Г. А. Страшимиров като географ. — В: А. Страшимиров. Юбилеен сборник по случай 60 години от рождението му. С., 1931.

причудлив „островен град“ гъмжи от стари моми, защото мъжете отиват на гурбет, а идването на чужденец е цяло събитие и т. н.

Към народоведската линия в творчеството на Страшимиров освен „Книга за българите“ и очерците за видни българи изследователите прибавят и ред белетристични книги и някои пътеписи, като „Ние, българите“, „Червени страници“, „Война и освобождение“ и „На село и на война“, писани през периода 1916—1918 г.⁸ С основание можем да допълним тази поредица и с „Български черноморски бряг“, с който още в началото на века бъдещият народовед направи подстъпи към по-късните си изследвания.

Известно е, че Страшимиров е следвал две години география в Швейцария и че сам винаги с гордост е припомнял този момент от биографията си. „Давайки израз на амбициите си като географ — си спомена Г. Караславов, — дори и в многобройните си сказки не изпускаше случай да подчертае, че е следвал география и дори твърде се бил увлякъл в тази наистина интересна наука.“⁹ „Изучаването на география в Швейцария е „теоретическото звено“ сред насъбраното множество наблюдения, впечатления и знания през бурното детство и младост“ — обобщава Е. Каранфилов¹⁰. Този „професионален“ поглед към природата долавяме неведнъж в Страшимировите пътеписи и преди всичко в точността на географски описания и в приведени цифри: „Освен Мандренското, Акезлийското и това Бургаско блато има още едно зад Бургас — Атанаскойското. Всички тия блата в дъното на Бургаския залив са големи като езера и се намират едно от друго на един-два километра разстояние.“ Или: „Той (алпийски връх) е висок само 2476 м и от него се виждат само Алпите на Савоя, на Воле и на Бернер оберланд...“ Тази географска прецизност е характерна впрочем и за Страшимировата белетристика. Ще посочим пример от разказа „Бащина слава“: „Далеч назад — уточнява авторът мястото на действието — в дъното на Драмското поле се издигаше двуглавата Кушиница, а наляво от нея се чувствуваше блясъкът на Бяло море. По-насам се разливаха плитките води на Правищенското блато. А още по-насам се въземваха стълпове пламъци: гореше Доксат.“ Всичко това увеличава познавателната стойност на пътеписите — нещо, което е забелязано и от съответните специалисти. Така „Български черноморски бряг“ е наречен „първо по-системно описание на крайбрежието“, а „Белоградчик“ се разглежда в значението му като географска статия¹¹.

Основният елемент на всяка пътеписна творба остава авторовият поглед към природата, предпочитаните от него обекти на изображение и емоционалното му отношение към тях. Още в темите на пътеписите си Страшимиров директно разкрива особености на своя темперамент и светоотношение. С бунтарски нрав, предаден му може би от непокорните предци, преселници от Македония; закърмен с неспокойствие и несигурност (споменахме за детството му във Варненската гагаузка махала), той от малък става герой на скитнишко-босаяшки приключения. И през целия си живот остава подвластен на бурното, драматичното начало и в живота, и в творчеството си. В природата го привлече нейната мощ и величие, ярко възпътени във вечната стихийност на морето, в причудливата фантастика на Белоградчишките скали. Афинитетът му към морето идва не само от факта, че там, край него е родното му място, и че за разлика от повечето българи тогава той го познава добре. Привлича го към него волността, необятността на морската шир, нейното вечно движение, мощта на

⁸ Каранфилов, Е. Пос. съч., с. 80.

⁹ А. Страшимиров, Елин Пелин, Й. Йовков в спомените на съвременниците си. С., 1962, с. 125.

¹⁰ Каранфилов, Е. Пос. съч., с. 10.

¹¹ Вж. Гунчов, Г. Пос. съч.

морската стихия, вековната борба на морето с брега, на водата с пясъка. Неговият възторг от природата е преди всичко възторг от нейната мощ и след това от необикновеното в нея. Когато изобразява морската стихия, Страшимиров сякаш задоволява един силен копнеж по волност и свобода, сякаш намира отдушник за неспокойния си дух, сякаш търси проекция на душевния си мир. Морето е израз на собствения му неспокоен дух и постоянна борбеност.

В морето Страшимиров открива преди всичко бурното в живота и в човешките отношения, отразено във водната стихия, в планинските върхове, в мощните водопади. И с огромно естетическо удоволствие „разиграва“ различни варианти на бурята в природата. „Неговото“ море „бучи от север, втурва се далеч към югозапад в зъберите на земята и се вковава сред тях... Страшна маса с оловен цвят... хлуыва в морето и го посивява на огромно пространство...“ „Неговата“ природа живее, диша, бори се, реве подобно огромно живо същество. Окупирани, даже огрубени, образите извикват представи за чудовища, великани, гиганти. Созопол е „Херкулесовско стъпало от вода в сушата“, Странджа „е разпуснала високи гористи лапи в морето“, поройните долове на Емине „откриват раздрани хълмича и недалеч на изток хвърлят в морето грамадни голи могили“, пътят „пълзи по свитите лапи на Странджа като по гърба на гигантски камили“, морето „е продрало недрата на планината и хлътнало в нея... тъмне зъбесто и тъмно. Тайнствените му недра клокочат издъно, повдигат се дебном, поклатват чорлави гребени и изведнъж наскачват стройни и страшни — цели чудовища — и налитат върху планината, реват, сражават се, гинат“. Река Рона е „страшен порой, който с черна грива се хвърля в бездънните прозрачни води“, Белоградчишките скали — „гиганти, настървени един на друг, настръхнали, сражавали са се някога в ужасен бой и с магичен замах са се вкаменили...“ и т. н., и т. н. Ще припомним, че в създадените по същото време разкази „Рамаданбегови сараи“, „Сура бир“ и др. действието се развива сред величествени планини, на фона на бурни ветрове и светкавични бури.

Разбира се, нерядко пределно експресивните изображения, които следват без почивка, могат да ни изморят. Но когато Страшимиров обуздае художническия си темперамент, когато успее да овладее живописно-изобразителната стихия, да я подчини на стройна композиция и уравнилеси с едно по-успокоено, даже делнично човешко присъствие, той има и безспорни естетически постижения (например „Месемврия“, „Емине“).

Пътеписецът Страшимиров рядко се спира и вглежда в детайла, рядко ще се интересува от спокойствието в един пейзаж, от кротостта на преливащи се багри, от хармонията и идилията в природата. Защото се втурва сред нея дръзко, шумно, с много нерв и бурни реакции. Художникът има особена слабост към преходни състояния — залез, изгрев, зараждане на буря, постепенното ѝ стихване. Край морето той съзира природно чудо — борбата между слънцето и водната шир при изгрев и го рисува с много усет за багри, за състояния и движения: „И изведнаж отскача над водите едно огнено кълбо: слънцето, след като с ослепителните си лъчи е победило злите духове на морето и се е откъснало от тях, сега за малко прибира силите си и за да отхвърне от гнева, потъмнява и се намръщва... После морето почва да преплита вълните си, размътва се изново, но скоро блесва ослепително: слънцето се е издигнало и се е засмяло с царствен блясък...“

Вече изтъкнахме, че в природата Страшимиров вижда проектиран човешки живот, който за него е борба между добро и зло, мрак и светлина, постоянни устреми и падения, лични и обществени конфликти. Чрез нея той всъщност изрази отношението си към света и човека. И преди да насади пътеписците си с конкретни съдби и зримо присъствие, ги „зареди“ с обществено битие и со-

циални проблеми. Човешкото начало се прояви преди всичко чрез темперамента, мисълта, настроението на самия автор, който в морската стихия създава „... вековечна фабула на *наивност и коварство* и постоянния „спор“ вода—земя: „... водата изпод земя дълбала планината, а тази дълго *търпяла*, дълго се *преструвала* и накрая *озбила* ѝглата остра скала... И ден и нощ се *дебнат* тия две страшни сили. . . *дебнат* се и всяка минута се *счепкват* за коси, реват бесни, вият *отчаяно*, повалят се в прах, издигат се в дъга...“ (к. м., К. Б.) И най-величествената природна картина не е в състояние да доведе писателя до съзерцателно-пантеистични настроения. В природата той вижда не доказателство за божествена мощ, а израз на човешки съдби и страсти.

И все пак, ако някъде в творчеството си Страшимиров се докосна и до хармоничното начало, ако изрази стремеж към стабилност в неустойчивия свят и поиска да види и вечната красота, и безсмъртието, то той стори това именно в пътеписите си. Тук обърна поглед и към красотата и хармонията на човешкото тяло, което пори морските вълни, превъзмогва ги и се шири като господар сред морето, изрази и възторга си от хармонията в природата, която възкресява младостта: „Блазе му, който е достигнал в живота си да се наслаждава без мйра на шарките, звуковете, хармонията, които са в природата и в които е животът вън от нас.“ А в озарения от слънце салон на Еминския манастир, където стихват бурите и вълненията, достигна и до славослов на небесното сияние, което „прониква в цялото човешко същество“. Подобни моменти, в които Страшимиров минава от естествената природна красота и хармония към хармонията в човека, ни срещат с малко позната страна от душевността на всепризнатия бунтар. Те говорят за разностранността на неговия душевен мир.

В разказа си „Кумец“ (1900) Страшимиров съпоставя поразителната природна стихия с „дребните стихийности на душите“, като дава предимство на вторите и признава интереса си към „хаоса“ на човешките деяния: „Как често — пише той — сред най-поразителните природни стихии, човек е способен да се погълне като дете само от дребните стихийности в боравенията на подобните си. . . Нашите очи гледаха, че природата се готви да ни изпреди нещо невиджано. . . Но душите ни — те бяха полетели в затътената там нейде селска канцеларийка, жадното ни любопитство се беше свряло в отдавнашна една гънка у хаоса на човешките деяния и — ние не виждахме вече нищо наоколо си.“ Както може да се очаква, тези „хаотични човешки деяния“ при Страшимиров необикновени, те са деяния на несретници, бунтари, босяци, на „непригодливи“, обществено неудобни, самотници и пустинници — любим персонаж в белетристиката му.

В „Български черноморски бряг“ Страшимиров нахвърля с едри шрихи ред образи, налагащи се не като фигури или характер, а преди всичко като необикновена човешка съдба. Това е руският арменец Н. — емигрант с тъмно минало, обитаващ вампирясала воденица, където преживява „последната драма на своя незавиден живот“; страшният Лефтер, „завидно разбойнишко величие“; своеобразният бунтар Равашол, непризнаващ ни бога, ни царя, ни сержанти, ни околийски началници; Каркадака, една „рядкост, душа-човек македонец“; безименната учителка от Месемврия, изпаднала в душевна депресия в пустинния островен град и посегнала на живота си, и т. н. В повествованието нахлува пряко, понякога драстично, съвременната социална действителност в нейните политически форми (митинги, избори, речи), външнополитически и национални проблеми, икономика, народопсихология, бит. Тук бунтовни чети, разбойници, „македонствуващи“, стамболовисти, социалисти се явяват и изчезват в пестро смесение, подвластни на тревожната, често стихийна и необузdana, но винаги честна и откровена авторска мисъл. Страшимировите образи обикновено имат и политическа характеристика — отзвук от политическата активност на

автора в момента, така както по-късно неизменно ще се явяват в творбите му с етническата си принадлежност. Горският бай Михал и дядо Хаджи са „незаменими любимици на Стамболов“; Каркадака, „по жилавите ръце и нозе на когото мина тежката кола на Стамболов“, е приятел на Китанчев, поклонник на „бай ви Петка“... Не липсват и ефектни сцени, като „чудната нощ на министерска вакханалия“, в която се подписва смъртната присъда над Миларов.

Преходът от мощните природни стихии към „дребните стихийности“ на душите е характерен за всички Страшимирови пътеписи. До голяма степен той обуславя тяхната жанрова „разграденост“, присъствието в тях на елементи на художествен разказ, политически памфлет, страстна публицистика. В постоянните „прескоци“ от природа към човек ще се появят и хумористични подмятания, и остри сатирични изстрели, винаги с точен и ясен политически адрес. Така например медузите напомнят декорирани царедворци, блатото край морето прилича на общественото, тъй като морето не изхвърля министерски красла, то хората край него живеят спокойно и т. н.

Разбира се, не можем да очакваме от Страшимиров строго праволинейна и последователна критична позиция. Той негодува и срещу миналия режим, но „стреля“ и по сегашния; цели Стамболов, но и социалистите; и партийните програми изобщо, и партизанството изобщо, и езиковедите, и „изкуфелите“ партийни шефове и т. н. Макар и невинаги оригинални, тези „прескоци“ често въздействуват с критичния си заряд, засилват социалния патос и публицистичния нерв на творбата.

Пътеписът за Алпите „На върха и на дъното“ е изграден върху метафоричната съпоставка на алпийските върхове и Женевското езеро — природно „дъно“ и „връх“, от една страна, и възхода и падението, светлината и мрака на човешкия дух, от друга. Цялата творба звучи като гневно хвърлена реплика, с която изгнаникът от родината предизвиква своите лични и политически врагове. Още подзаглавието на творбата е предизвикателно — „невинен излет по Алпите“. В този пътепис стърчената от болка, обидата, огорчение и гняв душа на прокудения от родината потиска непринудения възторг от природната красота, спонтанния порив на наслада или възхищение. Страшимиров се е отдалечил от родината само физически, той продължава да живее с проблемите, с грижите, с конфликтите, породени от нейната атмосфера. А самият предмет на пътеписа е особено привлекателен — Женевското езеро, долината на Рона, непристъпните алпийски върхове. И поклонникът на величието на природата, разбира се, „ще възкликне искрено, макар и по свойствения му малко драстичен начин: „Хубаво, дявол да го вземе! Все пак красиво, боже мой, колко е красиво!“ И живописно-експресивно ще изрази утринното небе, което „се навеща зад светлосин леден конус“, и сиянието на зората, която „се слива с ослепителния блясък на вечния сняг... а наоколо дигнали към небесата навъсени чела неми исполини... Върхът се разля в пурпурно море: велико наистина. Разбити могили от сняг и лед... и пурпур. Дъхът на бога: неуловим мираж на красота, непостижния смисъл на истина, неизчерпаемата жажда на възторг.“

Но в пътеписа за Алпите определено доминира тъмното, дисхармоничното в човешкия свят, а природата остава повод да се отправят убийствени стрели в разни посоки. Гримасата на отрицанието, огорчението и гнева е отровила всеки възторжен поглед: „Защо не ме радва ни върхът, ни дъното — риторично пита авторът. — Няма ли да ме обкръжат и там, в облачния връх, пак глутница вълци като ония в родината?“ Познатите „скокове“ в „човешките хаотични деяния“ и тук се наслаждат, често директно като идея, еднотипно като израз: „Никога въображението човешко не може постигна туй съчетание на мир и буйство, на студ и топлина, на лъчи и мрак, на връх и дъно... освен насъне.

Прочие ще спра: у нас и без туй се пише много като насъне.“ Или: „Човек тук забравя небето:.. Впрочем и без туй ний често забравяме небето“ и т. н.

Пленник на лични страсти, Страшимиров се втурва да разчиства сметка с политически и литературни врагове — с „прокурорския паркет“, с младите демократи, с приятелите, които му взели залька от устата... „Нарекоха ме у нас „разбойник на перото“, кръстници ми са един спътник към Парнас, който не е разбойник, а само крадец на перото, и един министър, който наистина е разбойник, но не на перото...“ Той не е в състояние да преодолее личните си болки, потънал, както сам признава, в „патриотични грижи“. И не рядко публицистичният му патос започва да клони към лоша злостовност, принципната гражданска позиция да се губи. И това е главната причина „На върха и на дъното“ да не достига художествената сила на „Български черноморски бряг“ и „Белоградчик“.

Но тази творба е интересна за нас и в друго отношение. Като всеки пътепис за чужбина и „На върха и на дъното“ изразява отношението наше — чуждо, търси равновесието между тях; и тук пряко или подтекстово присъствува, макар и не като основен мотив, сравнението „ние“ и „другите“, желанието за самопознание чрез опознаване на чуждото. „Невинният“ алпийски пътепис предизвиква някои асоциации с Алековото творчество („Бай Ганьо“, „До Чикаго и назад“, „Разни хора, разни идеали“). Тук трябва да припомним Страшимировото трайно положително (нещо недотам обичайно за него), даже възторжено отношение към личността на Алеко Константинов¹². „Безрезервно е преклонението на Страшимиров само към две фигури в нашата литература — твърди Минко Николов — Христо Ботев и Алеко Константинов.“¹³ Сам писателят неведнъж споменава в „На върха и на дъното“ безсмъртния автор на „До Чикаго и назад“ с добра дума, като истински ценител на природната и човешката красота. (Например. „С каква магия можете откри красотата пред глухонemi? А все пак, Алеко — бедният Алеко — беше постигнал и това...“).

И така моментите на съотнасяне „наше—чуждо“, „ние—другите“ проблясват тук-там из „На върха и на дъното“ и свидетелствуват за по-големи възможности на автора в тази благодатна тема. Един от туристите, обхванат от патриотичен екстаз, вика: „Аз за алпийски еделвайс не давам ни косъм от главата си. Те са изродени тук, съвсем са изродени. То тях ги имаме ний в България, в Троянския балкан!“ (Да си спомним Байганьовата реакция в Пражката ботаническа градина: „А бе здравец не виждам тука... проста им работа, ако нямат здравец. И-и, у нас! По балкана!“) Страшимиров е склонен добродушно да иронизира „пламения“ другар, но и да насърчи националната гордост като очистителна сила: „Да живееш, братче, тъй, тъй, спомнете родината! Върхът и родината — те ще ни пречистят...“ По-категоричен е той към груби прояви на ниска култура сред съотечествениците си — става бодливо-ироничен и язвителен пред дълбоко изразаното върху стълба на Шилъонската тъмница име на Драганов или Петканов („не можах да запомня“): „Казват, че великите човешки идеи се зараждат във великите човешки сърца: какво е било сърцето на тоя Петканов, за да му внуши такава идея...“ (Така и Алеко съзря върху скамейка сред Ниагарския парк името на Д. Анев.) Познати алековски интонации ще доловим и в реакциите на Страшимировите спътници сред швейцарската природа: „Ще ги настигнем, нищо не ни липсва, като освободим Маке-

¹² Т. Павлов разказва за речта на Страшимиров във Видин на траурния митинг по повод убийството на Алеко: „Развъгляван, с развети коси и със смели жестове, с глас, който труби от избликални съзвучия, той говорѣ за достойнствата на Алеко... не можѣ да довърши речта си... закри лице, даде воля на съзнатѣ си, отсече с ръка и слезе сред общото мълчание...“ — В: А. Страшимиров... в спомените..., с. 38.

¹³ Николов, М. Пос. съж., с. 24.

дония—и бързат да надписват илюстрирани картички за далечната родина.“ Тук огорчението на изгнаника от отечество, народ, държава, примесено с постоянната болезнена мисъл за македонската кауза, погубва благодатния комичен заряд на ситуацията. Изобщо, прекалено отдаден на лични страсти и тревоги, ядовит и настъпателен, Страшимиров често не е способен за хумористично-пронично дистанциране.

Швейцария се явява като база за сравнение и в други Страшимирови пътеписи. Като идеал на демократическо управление и на цивилизована природа, тази страна, наред със САЩ, нерядко присъствува в следосвобожденската ни литература. А Антон Страшимиров има преимущество, че е бил там (така, както Алеко в Америка) и сравнението при него ще се яви толкова по-закономерно. И толкова по-убедителен ще бъде изразеният чрез него патриотичен патос. Той завършва „Белоградчик“ с уверението, че „...тук имаше ехо, на което швейцарците биха ни завидели“. Сравнява алпийските рози с розите на Кортен и Сопот, а горите — с околностите на Калофер и Казанлък. Сравняването продължава в познатата „алековска“ насока — природата ни е прекрасна повече от другаде, но за разлика от нашите планини, диви и недостъпни, в Алпите „се реят хотели, извикат се финикулери“ — т. е. неделимо от мечтата за бъдещето, и то бъдеще, свързано с техническия прогрес, който би разкрил истински природните красоти.

Малко по-късно идеята за бъдещето на родината и мечтата за технически прогрес добиват по-конкретен израз в пътните бележки на Страшимиров. В края на първото десетилетие на века той преживява поредната си идейна еволюция — изоставя опозиционните настроения, губи много от критичния си дух и, успокоен граждански, заема една по-скоро охранителна „държавническа“ позиция. През 1911 г. го виждаме вече правителствен депутат в Прогресивнолибералната партия, смекчил гнева си срещу монарха, защитник на реакционния славянски събор. По това време пише малки пътеписни очерци за Габрово, Търново, Дряново. Привлича го индустриалното развитие на Габрово, възхищава се от предприемчивостта на фабриканта Беров — „български Габриел Боркман“, който се „развъртял“, построил дори работнически жилища. Особено възторжен е от човешките усилия, които ровят в недрата на земята, от дефилето на Дряновския манастир, „този швейцарски кът, капризно величав и хубав“, който носи отпечатък на човешка ръка. Писателят сега „тръпне“ пред взривовите, които ломят скалите и чийто тътен отеква в душата му като Вагнерова музика. Тези моменти отново ще извикат в съзнанието ни Щастливеца с неговия възторг от строителите на линията София—Мездра, от врачанския фабрикант на файтони Оризов, с неговата гордост от делото на човешката ръка, която е прокопала тунела при Черепишкия манастир „с красива подковообразна извивка“ и обезсилила Искъра „с разкошния железен на каменни стълпове мост“ („София—Мездра—Враца“, „В българска Швейцария“).

Трябва да отбележим и факта, че като автор на пътеписи Страшимиров е успял да преодолее някои типични за творчеството си стилно-езикови слабости. В части от „Български черноморски бряг“, в „Белоградчик“, в моменти от други пътеписи той достига естетическа дисциплинираност, проявява чувство за композиция, усет за живописно-експресивната сила на словото: доказва овладяване на езиковия материал. Езиковите граповини, излишната афектация и нервност на стила, неспазеният словоред, безразборните препинателни знаци — тирета, многоточия — забележимо отстъпват пред една по-голяма стройност и системност в изложението.

В докосването си до природата — стихийна, мощна, често причудлива — Страшимиров прояви романтичната страна на творческата си натура. Най-

добрите страници от пътеписите му ни срещат с ентузиаста, с възторжения мечтател. В тях той се извисява над „тъмното“ в действителността, в човешкото общество и в човешката душа. Противопоставя им мощното, ярко, многоцветно присъствие на природата. И дава простор на мечтите си за бъдещето. Наред с преклонението пред силните личности, които търси сред националните герои, в преданията и легендите, наред с романтиката на националните борби и националния подем, в пътеписите Страшимиров откри естетически идеал и в други идейно-художествени сфери. Свързани с основни тенденции в цялото му творчество — публицистична страст, даже пристрастие, остра реакция на социални проблеми, темпераментно перо, афинитет към драматични ситуации, — неговите пътеписи разкриват от нов ъгъл „тягата“ на писателя към красотата и нравствеността, към сила и героизъм. Продължил традицията, той на свой ред намери извори на духовност и морална сила, източници за извисяване и облагородяване на личността сред „дивната“ природа. От друга страна, писани през творчески период, определен като „индивидуалистичен“, пътеписите отново красноречиво доказват неотслабваща връзка с родното, постоянна ангажираност към национални, социални, политически проблеми, нестихващ интерес към човека. Доказват, че „Страшимиров не е в състояние да скъса връзката си със съвременността, с нейните практически потребности. Пъпната връв между него и обществените борби не е прерязана. Той винаги е готов да избухне и да хвърли ръкавица за дубой с живота.“¹⁴

Най-доброто от Страшимировите пътеписи до войните съчетава наболели национални и социални въпроси на съвременieto, „злобата“ и „врявата“ на напрегнатия негов ден с вечните истини за битието, природата и човека. А в това като че ли се съдържа и точна характеристика на личността и творчеството на Антон Страшимиров.

В панорамата на българския пътепис от началото на века Страшимиров участва със собствена идейно-тематична територия. Той внесе нови обекти на художествено изображение — чуждото още за съвременниците му българско море, факт, който има и по-широко значение, опирайки до въпросите на българската народопсихология, до самопознанието ни като народ, до националното ни самочувствие. Той ни направи съпричастни на усилията за художествено овладяване на тази територия в духовни, етнически, социалнопсихологически измерения. Нахлу с неравния пулс на своята вечно тревожна, вечно неспокойна личност, извиси ръст като гражданин-бунтар, романтик, язвителен критик, с типичните за интелигента на границата на двата века настроения на протест и отчаяние, възторг и надежда. Редом с това наложи присъствието на едно неспокойно време, заредено с остри социални конфликти, нерешени национални въпроси, неспокоен политически делник.

Със Страшимиров българският пътепис обогати познавателната си функция с непознати дотогава народоведски моменти, а, от друга страна — засили ролята си на активно воюващ жанр, в който публицистичният патос, пределно изявен, на места стигащ до злободневност, наложи като основен идейно-емоционален тон мощното социално напрежение и политическата страст. Със силни изповедно-биографични моменти тук авторовата личност се очерта в нови граници — като психология, като индивидуално развитие, като преживяно и изстрадано битие. А това осигури на неговите пътеписи дял в процесите на засилена автономност на твореца, на субективност и психологизъм, характерни за литературата ни от началото на века. И така малкото по обем, неособено представително и популярно пътеписно творчество на Страшимиров до войните се оказа с определено място в развитието на българския пътепис.

¹⁴ Вж. Николов, М. Пос. съч., с. 16.